Archive of SID

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۱۰/۶
تاریخ پذیرش نهایی: ۹۶/۱۲/۲۰

علیرضا شیخی[۱]، علیرضا بیت‌اللهی[۲]

مطالعهٔ تطبیقی نگاره و خطنگاره در محراب‌هایِ گچیِ چهارگانهٔ مسجد ملک کرمان

چکیده

چهار محراب گچبری شبستان امام حسن (ع) در مسجد ملک کرمان، متعلق به دورهٔ سلجوقی و آل بویه‌اند. هدف، مطالعه تزیینات محراب‌ها و پاسخ به چیستی عناصر ساختاری تجسمی تزیینات، همچون نوع نگاره‌ها و شکل خطنگاره‌های هر محراب و تأثیرات متقابل خط و نگارهاست. این پژوهش از روش‌های توصیفی- تحلیلی و تطبیقی بهره گرفته و جمع‌آوری اطلاعات بر مبنای منابع کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی است. نگاره‌های محراب‌ها را می‌توان به سه شکلِ نگاره‌های هندسی، گیاهی و ترکیبی تقسیم کرد. خطنگاره‌های محراب‌ها با خطوط رقاع، کوفی‌های مشجّر، مورّق، مزهّر، معقد و مشبّک آراسته شده که بر زمینهٔ تمامی آن‌ها نگاره‌های گیاهیِ هرچند مختصر قابل مشاهده است. در مجموع هنگامی‌که محراب‌ها را در کنار یکدیگر متصور شویم می‌توان روابطی صوری و ساختاری مابین محراب‌ها دید که برخی از آن‌ها بر تقارن بین چهار محراب می افزایند، اما بعضی دیگر آن را برهم می‌زنند به‌گونه‌ای که چیدمان و شمایل کلی محراب‌ها در کنار هم بین تقارن و بی‌تقارنی در نوسان است. این روابط را می‌توان ذیل چهار عنوانِ اشتراکات و روابط چهارسویه، اشتراکات و روابط سه به یک، اشتراکات و روابط دو به دو و نیز تفاوت‌های خاص و ویژگی‌های منحصربه‌فرد عناصر تزیینی هر محراب تعریف کرد.

کلیدواژه‌ها: نگاره و خطنگاره، محراب گچبری، مسجد ملک کرمان، تزیینات سلجوقی، تزیینات آل بویه.

۱. استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران(نویسنده مسئول)
E-mail: a.sheikhi@art.ac.ir

۲. مدرس دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی کرمان، استان کرمان، شهر کرمان
E-mail: Alireza.beytollahi@gmail.com

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه

مسجد ملک که در جنوب شرقی شهر کرمان، در حاشیه جنوبی خیابان امام خمینی واقع شده است از نوع چهارایوانی و اولین مسجد جامع شهر بوده که تا دوران آل مظفر و احداث «مسجد جامع مظفری» به عنوان هستهٔ مرکزی اجتماعات کرمان شناخته شده بود (دانشور، ۱۳۸۸: ۲۴۷). در مورد زمان احداث مسجد دو نظر متفاوت وجود دارد. در پاره ای از منابع پیشین، از جمله کتاب تاریخ کرمان، ملک قاورد سلجوقی که سرسلسلهٔ سلاجقهٔ کرمان است، بانی بنا ذکر شده است (خان وزیری، ۱۳۵۲: ۳۵۰). البته در غالب منابع از ملک تورانشاه۲ فرزند ملک قاورد به عنوان بانی بنا نام برده شده است (ابوحامد کرمانی و خبیصی، ۱۳۷۳: ۳۶۷ و سایکس، ۱۳۳۶: ۲۲۵). اما زلزله سال ۱۳۶۰ در شهر کرمان باعث شد که بخشی از تزیینات سلجوقی مسجد که زیر لایه‌هایی از گچ پنهان شده بودند، هویدا گردد. در مهر ماه ۱۳۶۱ کتیبه‌هایی آجری بر بدنهٔ شمالی و جنوبی ایوان مقصوره یافت شد که هرچند صدماتی دیده‌اند اما نام ملک تورانشاه [۱] را در درون خود دارند. بنابراین می‌توان گفت که بنای مسجد ملک در دوران سلطنت ملک تورانشاه سلجوقی یعنی بین سال‌های ۴۷۷ – ۴۹۰ هجری (۱۰۸۴ – ۱۰۹۶میلادی) ساخته شده و یا در این دوران به اتمام رسیده است (اسلام‌پناه، ۱۳۶۷: ۶۸۴).

شبستان امام حسن(ع) معروف‌ترین شبستان مسجد ملک است که چهار محراب گچبری در دل خود دارد. یکی از این محراب‌ها در داخل، و سه دیگر بر پشت‌بام شبستان و داخل اتاق محافظی که میراث فرهنگی برایشان تعبیه کرده واقع شده‌اند و توسط راه‌پله‌ای که در جنب شبستان وجود دارد می‌توان به محراب‌ها دسترسی داشت. تا چند سال قبل گمان می‌رفت که تمامی این شبستان و چهار محراب آن مربوط به دوره سلجوقیان باشد (سجادی، ۱۳۷۵: ۹۳). اما پس از زلزله سال ۱۳۶۰ با تحقیقاتی که بر روی ساختار شبستان و محراب داخل آن انجام گردید، کارشناسان میراث فرهنگی قدمت شبستان و محراب آن را به دوره آل‌بویه نسبت داده و اذعان داشتند که سلجوقیان ناخودآگاه مسجدی را در این محل بنا نکردند بلکه آثار یک بنای مذهبی مربوط به سده‌های اولیه در این محل وجود داشته و تورانشاه آن را توسعه داده است (اسلام‌پناه، ۱۳۶۴: ۱۶۳–۱۵۷ و اسداللهی، ۱۳۷۴: ۶۸–۷۰). در حال حاضر با توجه به پرونده مسجد ملک در سازمان میراث فرهنگی کشور، گوشهٔ جنوب غربی مسجد معروف به شبستان امام حسن(ع)، قدیمی‌ترین قسمت بناست. این بخش احتمالاً مربوط به قرون اولیه بعد از اسلام و یا دوره دیلمیان است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۲: ۱۹۰). در مورد قدمت و تاریخ ساخت سه محراب پشت بام، بر بدنهٔ خود آنها هم‌اکنون هیچ کتیبه‌ای دیده نمی‌شود، اما اکثر اهل فن چون کارشناسان و مرمتگران میراث فرهنگی، قدمت آنها را مربوط به قرن پنجم و محدودهٔ سال‌های سلطنت ملک تورانشاه دانسته‌اند (اسداللهی، ۱۳۷۴: ۶۹).

شکل محراب حدوداً از نیمه دوم قرن چهارم هجری با دو طاقنمای روی هم و چهار ستون ساخته شد و یک حاشیه پهن پیرامون محراب را در برگرفت (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۹۷). از مهم‌ترین خصوصیات کتیبه‌نگاری سلجوقیان حضور هم‌زمان نقوش گیاهی و هندسی در کنار نوشتار است، به‌گونه‌ای که اشکال گل و برگ و اسلیمی در ساختار کلی خطوط تداخل نمی‌کند و صرفاً در اتصالات انتهایی حروف و گاه در مابین حرکات حروف ترکیب می‌شوند (حمیدی، ۱۳۹۰: ۹۰). برجسته‌کاری در کتیبه‌های گچبری بین خطوط و نگاره‌ها از طریق کاربرد دو یا سه سطح مختلف، از مختصات هنر سلجوقیان به شمار رفته و تا زمان ایلخانان نیز ادامه پیدا کرده است (حاتم، ۱۳۷۹: ۲۵۰). مسلم اینکه «هنرمندان اسلامی با به‌کاربردن موضوعاتی چون سیمرغ، بال‌های افراشته، برگ مو،

www.SID.ir

Archive of SID

گل‌وبوته‌ها و اسلیمی‌ها... تأثیر هنر ساسانی را آشکار کرده اند» (زمانی، ۱۳۵۵: ۱۳۷). اما در کنار مباحث گوناگونی که به دلیل نبود اطلاعات دقیق و علمی در مورد تزیینات و کتیبه‌های محراب‌های مورد نظر پیش کشیده شده، سوأل‌هایی نیز پیرامون چیستی عناصر بصری در تزیینات محراب‌ها و همین‌طور نوع خط و سبک تزیینی محراب‌های چهارگانهٔ مسجد مطرح شده است.

آنچه مطالعه این محراب‌ها را ضروری می‌نماید، شناخت و تبیین تزیینات محراب‌های مذکور است که تاکنون مورد مداقه قرار نگرفته است. این نوشتار گامی است در راستای مستندسازی بخشی از هویت فرهنگی ایران و آغازی برای مطالعات تکمیلی.

پیشینه تحقیق

در منابع مختلف مطالبی یافت می‌شود که با نکات و زوایای مورد نظر این مطالعه مرتبط‌اند. علی سجادی (۱۳۷۵) در کتاب *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران* اطلاعاتی راجع به سه محراب پشت بام عرضه کرده و اشاراتی بسیار مختصر به برخی تزیینات آنها کرده است. محمدحسین اسلام‌پناه (۱۳۹۲)در کتاب *کتیبه‌ها و سنگ نبشته‌های کرمان*، متن کتیبه‌های محراب‌ها را خوانده و ثبت کرده است و در مقاله‌ای با عنوان «هفت مطلب در مورد کرمان» (۱۳٦٤) به سیر تغییر و تحول و تاریخچهٔ شبستان پرداخته است. درک هیل (۱۳۷۵) چهار عکس از سه محراب موجود بر پشت بام ثبت کرده است. پوپ و اکرمن (۱۳۸۷) نیز در کتاب *سیری در هنر ایران*، سه عکس از تزیینات آن زمانِ محراب داخل شبستان ثبت کرده‌اند که اکنون اثری از آن تزیینات باقی نیست. معصومه اسداللهی (۱۳۷٤) به بخش‌های مختلف مسجد پرداخته و راجع به چگونگی کشف و قدمت محراب‌ها مطالبی ذکر کرده است. اما در مقاله پیش رو تمرکز بر چیستی نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های محراب‌هاست. البته از آنجا که محراب‌ها در مجاورت یکدیگر قرارگرفته‌اند، تطابق آنها علاوه بر روشن‌سازی روابط صوری مابین آنها، می‌تواند در رفع ابهامات موجود در مورد ارتباط محراب‌ها و شکل‌گیری شبستان امام حسن(ع) نیز مددرسان باشد.

روش تحقیق

در این مقاله پس از جمع‌آوری اطلاعات میدانی برای دست‌یافتن به نتایج صحیح، ابتدا سیر تاریخی مسجد و محراب‌های آن را با جستجو در منابع معتبر کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار داده‌ایم تا بانی بنا و چند و چون ساخت و سیر تغییر و تحول‌های ایجادشده در آن را دریابیم و سپس با نگاهی توصیفی-تحلیلی به بررسی نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های هر محراب در راستای مطالعه فرم‌های بصری و آگاهی از چیستی آن‌ها پرداخته و در نهایت با تطابق نگاره‌ها و خط‌نگاره‌ها و روابط ساختاری و موقعیتی محراب‌های چهارگانه، روابط و تأثیرات متقابل محراب‌ها را مورد بررسی قرار داده‌ایم.

محراب شماره « ۱ »

این محراب از محراب‌های سه‌گانهٔ پشت بام شبستان امام حسن (ع) است که جنوبی‌ترین محراب (محراب سمت چپ هنگامی‌که در مرکز اتاق و رو به قبله ایستاده‌ایم) است. ساختار آن دو طاقنمایی، و ابعاد آن ۲۱۵ در ۲٤۰ سانتی‌متر است. در این محراب سه نگارهٔ گیاهی، دو نگارهٔ هندسی و یک نگاره تلفیقی (جداول۱الی۳) دیده می‌شود که همگی به شیوهٔ برجسته گچبری شده‌اند. نکتهٔ قابل توجه در نگارهٔ تلفیقی و نگارهٔ هندسی که به شکل گره چینی بر بدنهٔ ستون‌های بزرگ محراب نقش

www.SID.ir

Archive of SID

بســـته است، اضافه‌شدن نقوش گیاهی متنوع و صور هندســـی ساده در لابه‌لای شبکهٔ زیرساختی آن‌هاســـت، به‌گونه‌ای که نظر را به منطق شـــکلی بخصوصی از طراحی و شکل‌آفرینی جلب می‌کند که می‌توان آن را «منطق تراکم» نام نهاد که به عنوان یک اصل مهم در هنرهای اســـلامی قابل طرح اســـت (حلیمی، ۱۳۹۰: ۱۸۵). تعداد خط‌نگاره‌های باقی‌مانده مشتمل بر چهار نوع (جدول۵) و شامل یک کتیبه رقاع[۲] و ســـه کتیبه کوفی تزیینی اســـت که مزین به خطوط تزیینی کوفی مشـــجّر، مورّق است؛ علی‌رغم تشابهاتی که در نوع خط سه کتیبه به چشم می‌خورد، فرم حروف و کیفیت تزیینات گیاهی انتهای حروف، در این ســـه متفاوت اســـت، به‌گونه‌ای که شاهد سه شکل گوناگون از کوفی مشـــجّر و مورّق در بخش‌های باقی‌مانده از این محراب هســـتیم. این امر از قابلیت انعطاف‌پذیری و انطبـــاق فرم خطـــوط کوفی تزیینی با محیط و چارچوبی که در آن قـــرار می‌گیرند حکایت دارد. بر زمینهٔ‌کتیبه‌های کوفی، آثاری، هرچند اندک، از آبیِ روشن و سبزآبی، و بر زمینهٔ‌کتیبهٔ ثلث آثاری از رنگ قرمزنارنجی را می‌توان تشخیص داد (تصویر ۱۳).

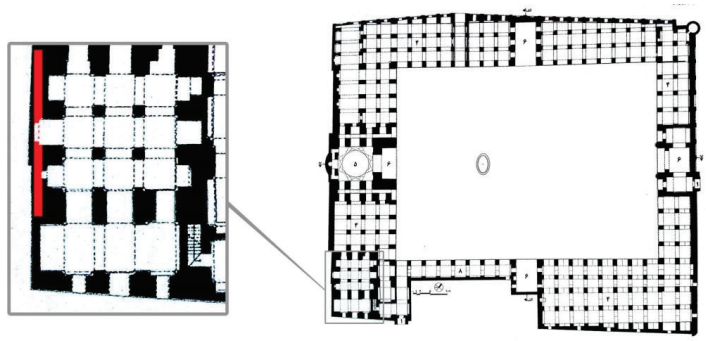

تصویر۱. موقعیت محراب‌ها در مسجد و شبستان امام حسن(ع)
منبع: حاجی قاسمی، ۱۳۸۲: ۱۹۲

تصویر۲. عکس محراب شماره۱ پشت بام شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان. **منبع**: نگارندگان

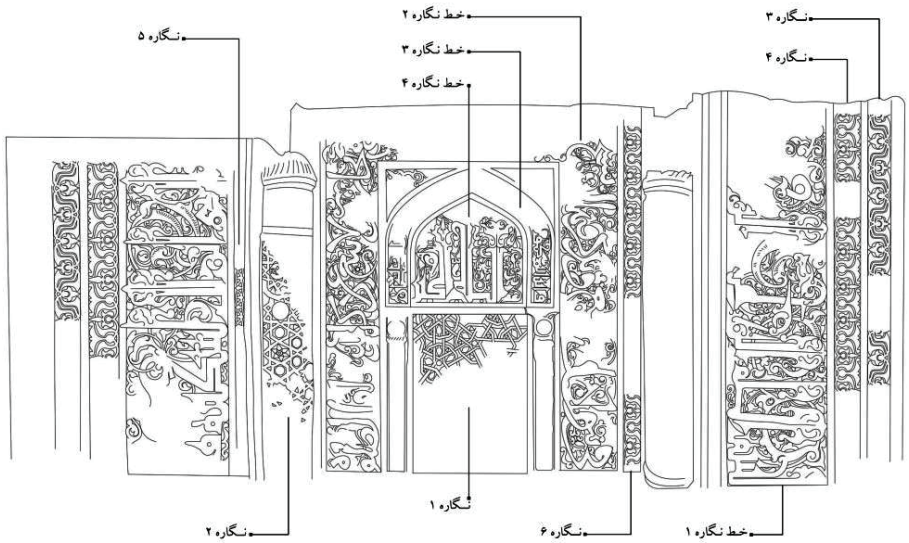

تصویر۳. طرح ترسیمی خطی از نمای روبروی محراب شماره۱ پشت بام شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان، **منبع**: **نگارندگان**

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر۴. عکس محراب شماره۲ در پشت بام شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان. **منبع**: نگارندگان

محراب شماره «۲»

محراب بعدی، محراب میانی پشت بام است که ساختاری دوطاقنمایی دارد. در این مورد، تزیینات گچی علاوه بر سطح محراب، بر ستون‌های عمود بر دیوار قبله در دوسوی محراب نیز وجود دارد که قدری متأخرتر از خود محراب ساخته شده‌اند (اسلام‌پناه، ۱۳٦٤: ۱٦۳). عرض محراب مذکور ۲٤٤و ارتفاع آن ۲۵۰سانتی‌متر است که در حال حاضر نُه نگاره و چهار خط‌نگاره (تصویر۵) و سه رنگ آبی روشن، سبزآبی و قرمزنارنجی در آن قابل‌شناسایی است (تصویر ۱۳). در میان نگاره‌ها می‌توان انواع نقوش گیاهی، هندسی، و تلفیقی را مشاهده کرد (جداول ۱ الی ۳). اما نکتهٔ جالب توجه اینکه در بعضی از این نگاره‌ها با وجود نقوش بالی‌شکل، گل‌های زنبق و غنچه‌هایی شبیه به گل لوتوس، رنگ و بوی تریینات ساسانی هویداست (جدول۲). در خط‌نگاره‌های محراب از خطوط رقاع،کوفی‌های مشجّر، مورّق، مزهّر، معقد و مشبّک استفاده گردیده اما هیچ خطی دو بار تکرار نشده است. این نوع برخورد، در واقع نکتهٔ مهم تصویری و تجسمی را مطرح می‌کند که می‌توان آن را به عنوان اصل زیباشناسی فکر و اندیشه تنوع در هنر اسلامی قلمداد کرد (حلیمی، ۱۳۹۰: ۱۸۵). متن سه کتیبه، آیاتی از سوره‌های قرآن کریم‌اند، و تنها خط‌نگاره شماره۲ است که از تکرار عبارت «الله اکبر» شکل گرفته است. این کتیبه شاید زیباترین و منحصربه‌فردترین خط‌نگاره، نه‌فقط در کتیبه‌های چهار محراب این مسجد، بلکه شاید بین تمامی محراب‌های هم‌عصر خود باشد که به خط معقد مشبّک (تصویر۵)، و به‌گونه‌ای شکل گرفته است که هر فرم از حروف ماهیتی دوگانه دارد. برای مثال حرف «ا» در کلمهٔ «الله». امتداد حرف «ه» در کلمهٔ«الله» بعدی است که در مقابل آن و در حرکتی معکوس طراحی شده است (جدول۵).

• نگاره های ۲، ۴ و ۶ در نمای جانبی محراب قرار دارند •

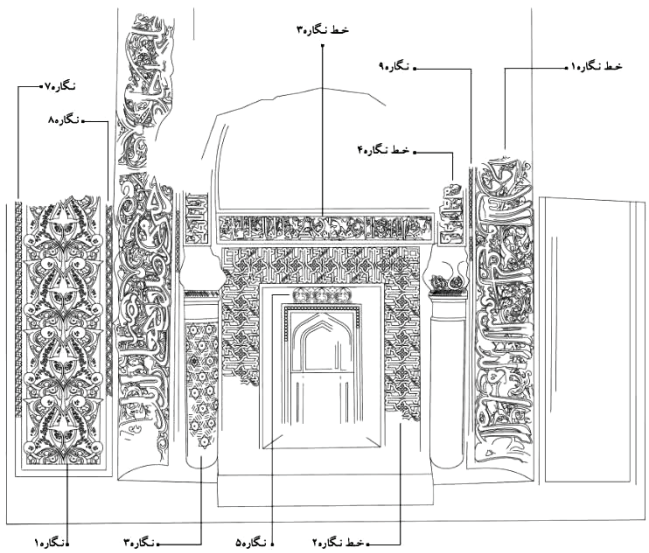

تصویر۵. عکس محراب شماره۲ در پشت بام شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان، **منبع**: **نگارندگان**

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر۶. برجستگی های متنوع و منطق تراکم، خط نگاره۱، محراب۱، **منبع:** نگارندگان

تصویر۷. عکس محراب شماره۳ پشت بام شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان، **منبع:** نگارندگان

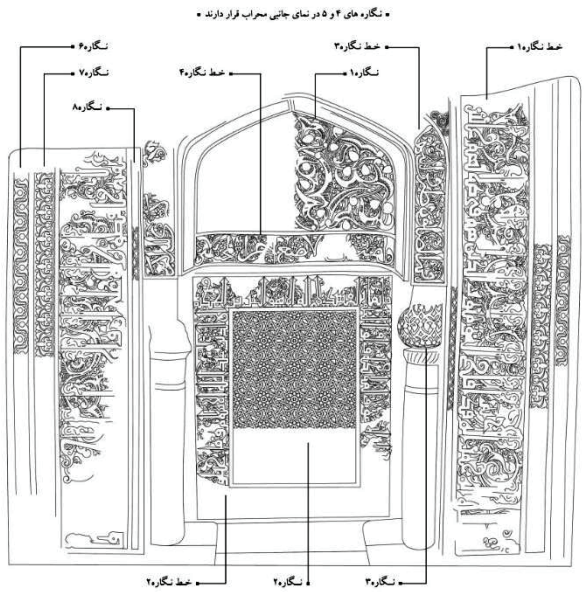

تصویر۸. طرح ترسیمی خطی از نمای روبروی محراب شماره۳ پشت بام شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان، **منبع: نگارندگان**

محراب شماره «۳ »

این محراب، محراب شمالی یا محراب سمت راست در میان سه محراب پشت بام است که برخلاف دو محراب دیگر ساختاری تک طاقنمایی دارد. ارتفاع محراب ۲٤۰ و عرض آن ۲۱۷ سانتی‌متر است. هفت نگاره و چهار خط‌نگاره بر روی این محراب نقش بسته است (تصویر۸). در میان نگاره‌های این محراب که سالم‌ترین میان محراب‌های بناست، انواع نقوش هندسی، گیاهی و تلفیقی دیده می شود (جداول ۱ تا ۳). وجود هر سه شکل از نگاره در محراب، از حاکمیت اصل زیبایی‌شناسی فکر و اندیشه تنوع در ذهن زیبای هنرمند طراح حکایت دارد و اگر تکراری صورت پذیرفته، منطبق با «اصل انعکاس در آینه» بوده که به شکل‌گیری شمایلی متقارن در فرم تک‌نگاره‌ها و ساختار

www.SID.ir

Archive of SID

محراب‌ها منجر گردیده است (حلیمی، ۱۳۹۰: ٦٦). در میان خطنگاره‌ها، دو خطنگاره با خط کوفی تزیینی مشجّر، مورّق و مزهّر، و دو خطنگارهٔ دیگر به خط رقاع (جدول۵) نگاشته شده‌اند. خطوط کوفی تزیینی در این محراب اگرچه از یک نوع‌اند، به لحاظ فرم مفردات و تزیینات کاملاً با یکدیگر متفاوت‌اند. نکتهٔ قابل ذکر اینکه در کتیبهٔ سرتاسری این محراب، همچون کتیبه‌های سرتاسری دو محراب قبل، سبک برجسته‌کاری کتیبه‌های سلجوقی را به‌وضوح می‌توان مشاهده کرد، به این صورت که تزیینات در چند سطح (سه سطح) و با برجستگی‌های متفاوت شکل گرفته‌اند (تصویر٦) و مجموعی از عناصر شکلی اعم از خط و طرح و نقش در این سه سطح به صورت بافتی فشرده از عناصر تزیینی درآمده‌اند که تحت عنوان «منطق تراکم» تعریف می‌شود (حلیمی، ۱۳۹۰: ۲۱۱ –۲۱۰). رد و نشان‌هایی از رنگ‌های آبی روشن، سبزآبی و قرمزنارنجی تیره بر زمینهٔ نگاره‌ها و خطنگاره‌های محراب باقی است (تصویر۱۳).

محراب شماره « ۴ »

این محراب تنها محراب داخل شبستان است که در قسمت میانی دیوار قبله به‌گونه‌ای واقع شده که بخش‌هایی از آن با فاصله‌ای حدود نیم متر در پشت ستون‌های کنونی شبستان قرار دارد. موقعیتش را نسبت به سه محراب پشت بام می‌توان زیر محراب شماره۲ پیش‌بینی کرد (تصویر۱۳). ساختار محراب دو طاقنمایی، و عرض آن ۳۵۵ سانتی‌متر است. اما ارتفاع آن مشخص نیست چراکه بخش‌های فوقانی محراب به دلیل امکان ریزش همچنان در زیر لایه‌هایی از گچ و آجر پنهان است و تنها ۳ متر از ارتفاع آن نمایان است.

هم اکنون در این محراب تعداد نُه نگاره و یک خطنگاره قابل تمیز و تشخیص است (تصویر۹). در میان نگاره‌های این محراب که شامل نگاره‌های هندسی، گیاهی و تلفیقی است (جداول۱ الی۳)، نگارهٔ شماره۱ را که نگاره‌ای تلفیقی است، می‌توان زیباترین و ظریف‌ترین نگاره در میان نگاره‌های این چهار محراب دانست. نکتهٔ تأمل‌برانگیز در اینجا نداشتن نقش واگیره یا الگوی تکرارشونده است. این نکته بدین معنی است که هنرمند طراح، تمامی حاشیه را به شکل یک طرح یکپارچه و واحد طراحی کرده و هیچ برشی از نگاره در جای دیگر تکرار نشده است. درحالی‌که هیچ فرم ترنجی، اسلیمی و حتی ساقه و برگی در حرکت عمودی نگاره عیناً تکرار نشده، اما ریتم و ضرباهنگ زیبایی در نگاره دیده می شود که ناشی از نظم موجود در ساختار کلی آن است. می‌توان چنین اذعان داشت که نگاره از ساختاری تشکیل شده که با ریتمی مناسب تکرار و تداوم پیدا کرده است، اما نقش و نگار و جزییاتی که بر ساختارش نشسته‌اند در عین شباهت هرگز عیناً تکرار نمی شوند. به‌کارگیری چنین اندیشه‌ای، این نگاره را به قطعه شعری شبیه می‌کند که در هیأت اسلیمی‌ها متجلی گشته است. در شعر قافیه پایان هر بیت و جملهٔ شعری و نیز کلمات مشابه آغازین شعر، همچنین استعاره‌ها و کلمات همسان، همه و همه وسایلی بیانی‌اند که با ابزارهای بیانی اسلیمی ایستاده قرابت بسیار دارند (کونل، ۱۹۸۸: ۱۸). این امر نشانی واضح از تجلی روح شاعرانه و موزون فرهنگ ایرانی در هنر اسلامی ایران است. در محراب مذکور در حال حاضر تنها یک خطنگاره دیده می‌شود که به خط رقاع نگاشته و گچبری گردیده است (جدول۵). البته با توجه به تصاویر قدیمی موجود از محراب، کتیبهٔ دیگری به خط کوفی در دل طاقنمای بزرگ محراب وجود داشته که اکنون اثری از آن مشاهده نمی‌شود (پوپ و اکرمن، ۱۳۸۷: ج۸، ۵۱۲).

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر۹. عکس محراب شماره٤ داخل شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان، **منبع:** نگارندگان

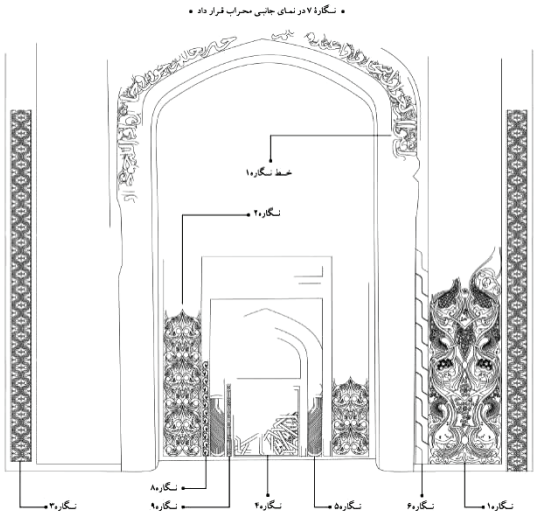

تصویر۱۰. طرح ترسیمی خطی از نمای روبه‌روی محراب شماره٤ داخل شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک کرمان، **منبع:** نگارندگان

تطابق نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های محراب‌ها

در تطبیق نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های این چهار محراب می‌توان مناسبات بین آن‌ها را در چهار شکل متفاوت دسته-بندی کرد. نخست «اشتراکات و روابط چهارسویه» است و وجوه مشترکی را شامل می شود که در هر چهار محراب به نوعی تکرار شده است. دوم «اشتراکات و روابط سه به یک» دال بر اشتراکاتی است که در سه محراب از چهار محراب وجود دارد ولی در تک‌محراب دیگر، یا وجود ندارد یا به شکلی دیگر روی داده است. سوم، شامل«اشتراکات و روابط دو به دو» است و مربوط به اشتراکاتی می‌شود که مابین دو محراب وجود دارند. چهارم «تفاوت‌ها و ویژگی‌های منحصربه-فرد» است که با تمایزات و ویژگی‌های موجود در یک محراب نسبت دارد و تنها مختص و منحصر به همان محراب است.

اشتراکات و روابط چهارسویه

۱ . نکتهٔ ابتدایی، برقراریِ رابطهٔ بین محل قرارگیری چهار محراب است که سه محراب پشت بام بر رأس محراب داخل شبستان قرار گرفته و ترکیبی مثلث‌گونه و قرینه را شکل داده‌اند.

۲ . فضای داخلی قوس طاقنماهای بزرگ محراب‌ها و همینطور سرستون‌های بزرگ آن‌ها با نقوش گیاهیِ اسلیمی پوشانده شده است.

۳ . در دلِ طاقنماهای محراب‌ها، نگاره‌هایی هندسی وجود داردکه گاهی نقوش گیاهی بسیار جزیی در لابه‌لای بخش های باقی‌ماندهٔ نقوش هندسی دیده می‌شود.

٤ . تنها نقشی که در هر چهار محراب به‌کار رفته، مربوط به نقش هندسیِ ستارهٔ شش (ستاره داوودی) است. این نقش گاهی به شکل مستقل و آلتی در گره هندسی، گاهی در دل گل‌های شش‌پر و گاهی به شکل نقوش آژده‌کاری[۳] شده بر نقوش گیاهی ظاهر شده است.

۵ . خطوط رقاع و کوفیِ تزیینی با نقوش گیاهیِ هر چند اندک بر زمینهٔ آن‌ها در خط‌نگاره‌های هر چهار محراب به‌کار رفته است. اگرچه فرم و کیفیت بصری حروف متفاوت است.

www.SID.ir

Archive of SID

٦ . رنگ‌های آبی روشـــن و قرمزنارنجی و همینطور شیوه‌های گچبری برجسته و برهشته دو رنگ و دو شیوهٔ گچبری‌اند که در همهٔ محراب‌ها کم و بیش یافت می‌شوند (تصویر۱۳).

اشتراکات و روابط سه به یک

محراب‌های ۱، ۲ و۳ : ارتفاع ســـه محراب مورد نظر که بر پشـــت بام قرار دارند در یک حدود و بین ۲٤۰ تا ۲۵۰ ســـانتی‌متر تخمین زده می‌شـــود، درحالی‌که ابعاد محراب داخل شبستان چیزی نزدیک به دوبرابر محراب‌های دیگر اســـت. در هر ســـه این محراب‌ها، باقی‌مانده‌هایی از رنگ سبز آبی می‌توان مشـــاهده کرد. در میان نقوشـــی که در قالب زهوار به‌کار رفته، نقش ســـادهٔ هندسی دیده می‌شود که در «نگارهٔ٥ محراب۱» و« نگارهٔ۸ محراب۲» و « نگارهٔ ۸ محراب ۳» عیناً تکرار شده است. در حاشیهٔ طاقنماهای بزرگ محراب‌ها، کتیبه‌هایی سرتاسری وجود دارد که پهنای هر سه ۲۵ سانتی‌متر است. در قسمت فوقانی بدنهٔ ستون‌های طاقنماهای بزرگ این سه محراب نیز کتیبه‌های کوچکی وجود داشـــته است اما در محراب داخل شبســـتان نه از این کتیبه‌ها و نه از رنگ سبزآبی نشانی وجود ندارد. در مجموع می‌توان گفت در سه محراب پشت بام، خطنگاره‌ها بر نگاره‌ها غلبه دارند. اما در محراب داخل شبستان این نگاره‌ها هستند که بر خطنگاره‌ها غالب‌اند. این جلوهٔ فضایی اگرچه می‌تواند ناشی از قدمت بیشتر محراب داخل شبستان باشد، اما با اصل زیبایی‌شناسیِ تنوع و نوآوری نیز منطبق است.

محراب‌های ۱، ۲ و ٤ : ســـاختار این سه محراب دو طاقنمایی است، درحالی‌که محراب شمارهٔ ۳ ساختار تک‌طاقنمایی دارد.

محراب‌های ۱، ۳ و ٤ : فرم کلی هر سه محراب مستطیل‌شکل است، ولی محراب شماره ۲ که در میان محراب‌های پشت بام و بالای محراب داخل شبستان است ابعادی مربع‌شکل دارد. از این جنبه، شـــکل‌ها و چیدمان محراب‌ها به شـــکل متقارن رخ داده است. علاوه بر این، میان نگاره‌های گیاهی که همچون قابی پیرامون این ســـه محراب را فراگرفته‌اند نیز شباهت دیده می‌شود. به این صورت که نیمی از «نگارهٔ۳ محراب٤» در «نگارهٔ٦ محراب۳ » تکرار شـــده اســـت و همان نقش در «نگارهٔ ۳ محراب۱» نیز با تغییراتی در فرم گل اندامش به کار رفته است (تصویر۱۱).

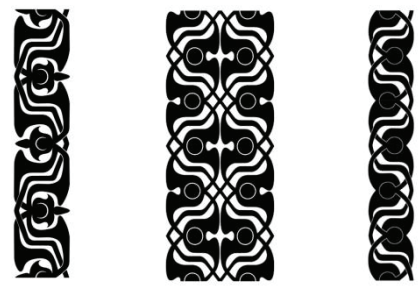

نگارهٔ ۳ محراب۱ نگارهٔ ۳ محراب۴ نگارهٔ ۶ محراب۳

تصویر۱۱. نگاره‌های مشابه گیاهی در محراب‌های۱، ۳ و ٤ ، **منبع:** نگارندگان

اشتراکات و روابط دو به دو

محراب‌هـــای ۱ و ۳ : با توجه به چیدمان متقارن چهار محـــراب در کنار یکدیگر، در طراحی این دو محراب که در دو ســـوی محراب میانی پشت بام قرار گرفته‌اند، تلاش‌هایی برای متقارن جلوه‌دادن این دو صورت پذیرفته اســـت. نکتهٔ اول، ابعاد کلیِ بســـیار نزدیک آن‌هاســـت؛ ارتفاع هر دو ۲٤۰ و

www.SID.ir

Archive of SID

عرض آن‌ها بین ۲۱۰ تا ۲۲۰ سانتی‌متر است. به‌علاوه، دو نگارهٔ ٤و٥ محراب۱ از لحاظ نوع نقش و محل به‌کارگیری، دقیقاً با نگاره‌های ۷و۸ محراب۳ مشابه‌اند. این دو نگاره در واقع تنها نقوشی به‌شمار می‌روند که در بین تمامیِ نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های چهار محراب عیناً در دو محراب تکرار شده‌اند. نکتهٔ مشابه دیگر که تنها در این دو محراب دیده می‌شود، استفاده از آیات ابتدایی دو سورهٔ فتح و مؤمنون در کتیبه‌های سرتاسری (خط‌نگاره‌های شماره۱) دو محراب است که موجب شده هر دو کتیبه با عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» شروع شوند. خط این دو کتیبه که هر دو کوفی مشجّر، مزهّر و مورّق است بسیار شبیه به یکدیگرند. اوج این شباهت را در تزیینات گیاهیِ انتهای حروف «ال» می‌توان مشاهده کرد (تصویر۱۲).

محراب۳ محراب۱

تصویر۱۲. نگاره‌های مشابه گیاهی در محراب‌های۱، ۳ و٤ ، **منبع**: نگارندگان

محراب‌های ۱ و۲ : اشتراکات موجود در این دو محراب مربوط به نحوه تقسیم‌بندی و به‌کارگیری فضای فداخلی طاقنماهای دوم است. بدین صورت که در قسمت فوقانی هر طاقنما دو خط‌نگاره و در قسمت زیرین آن نگاره‌ای هندسی تعبیه گردیده است. وجه مشترک دیگر این دو محراب به‌کارگیریِ نگاره‌های هندسی بر بدنهٔ ستون‌های طاقنمای بزرگ آن‌هاست. البته این در حالی است که موضوع مذکور در دو محراب دیگر قابل تشخیص نیست چرا که اکنون به دلیل آسیب‌های وارده اثری از آن‌ها دیده نمی‌شود. چه بسا بر بدنهٔ آن‌ها هم نگاره‌هایی هندسی وجود داشته است.

محراب‌های ۲ و ۳ : در متن و محتوای خط‌نگاره‌های این دو محراب اشتراکاتی دیده می‌شود. در کتیبه‌های هر دو محراب از آیات۱۱٤ و ۱۱۵ سورهٔ مبارکهٔ هود (خط نگارهٔ ٤محراب۲ و خط‌نگاره‌ای۳ و ٤ محراب۳) استفاده گردیده و علاوه بر این، آیه ۱۸ سورهٔ مبارکهٔ آل عمران (خط نگارهٔ ۳محراب۲ و خط نگارهٔ ۲محراب۳) را نیز می‌توان در دو محراب ملاحظه کرد.

محراب‌های ۲ و ٤ : این دو محراب از لحاظ موقعیت مکانی در راستای عمودی یکدیگر قرار گرفته‌اند و بر خلاف دو محراب دیگر، حاشیهٔ اول آن‌ها را نگاره‌هایی گیاهی تشکیل داده است و در هر دو نگاره، نقوش اسلیمی پیچان را همراه با نقوش آژده‌کاری‌شدهٔ هندسی به چشم می‌خورد که به شیوهٔ برهشته گچبری شده‌اند. به‌علاوه در میان نگاره‌های این دو محراب نشانه‌هایی از نقوش ساسانی مشاهده می‌شود که فرم‌های بالی‌شکل موجود در نگارهٔ ۲ محراب٤ و نگارهٔ ٥ محراب۲ جلوه‌گر شده است.

محراب‌های۳ و ٤ : در کنار به‌کارگیری نیمی از نگارهٔ۳محراب٤ در نگارهٔ ٦محراب۳ نیز شباهاتی مابین فرم و شکل گچبری در بخش‌های اندکِ باقی‌مانده از نگاره‌های گیاهی در لچکی هر دو محراب دیده می‌شود. همچنین است شباهت‌هایی بین نگارهٔ٥ محراب۳ و نگارهٔ۷ محراب٤ در دیوارهٔ فرورفتهٔ طاقنمای بزرگ هر دو محراب.

www.SID.ir

Archive of SID

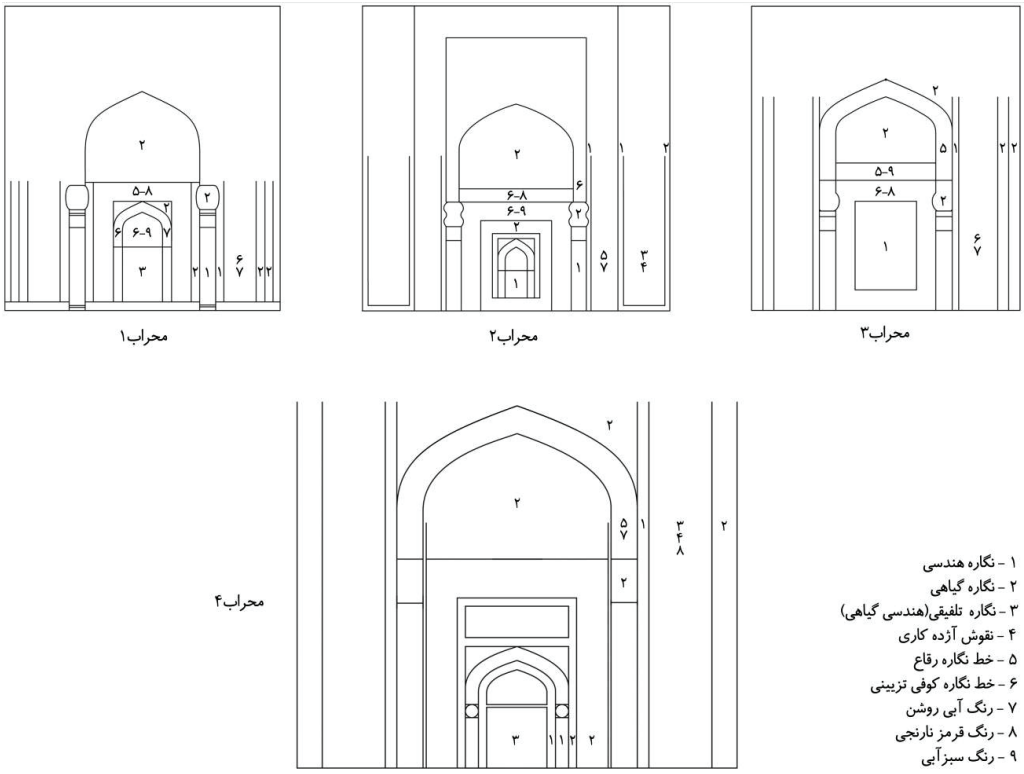

تصویر۱۳. موقعیت محراب‌ها نسبت به یکدیگر بر دیوار قبله و نحوهٔ پراکندگی نگاره‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها در چهار محراب از نمای روبه‌رو، **منبع**: نگارندگان

تفاوت‌ها و ویژگی‌های منحصربه‌فرد

محراب ۱ : در این محراب تنها نکته در خور اشـــاره، اســـتفاده از آیات ۳٦ و ۳۷ سورهٔ مبارکهٔ نور اســـت که با توجه به مطالعات انجام‌شده، اســـتفاده از این آیات درکتیبهٔ محراب‌های دورهٔ سلجوقی بی‌سابقه است (سجادی، ۱۳۷۵: ۲۱٤ و صاحبی بزاز، ۱۳۸۹، ۸٦). این آیات ویژگی خانه‌های مؤمنان را بیان می‌کنند.

محراب ۲ : شکل و شمایل این محراب نسبت به سه محراب دیگر از لحاظ فرورفتگی‌ها متمایز است. در این محراب علاوه بر طاقنمای اول، طاقنمای دوم نیز با فرورفتگی همراه است و همینطور ســـطح کتیبهٔ سرتاسری آنِ هم با قوسی محدب‌شکل به داخل متمایل است در شرایطی که در دیگر محراب‌ها، این کتیبه‌ها کاملاً مســـطح‌اند. تنها در این محراب اســـت که در دهانهٔ ســـتون‌های عمود بر دیوار قبله در دو طرف محراب نیز شـــاهد نگاره‌های گیاهی و هندســـی به شـــکل تلفیقی هستیم، درحالی‌که در محراب‌های دیگر تزیینات، محدود به سطح محراب می‌شوند و ستون‌های کناری فاقد هرگونه تزیین‌اند. به‌علاوه در این محراب خط‌نگاره‌ای به قلم کوفی معقد مشـــبّک وجود دارد که از تکرار عبارت «الله اکبر» شکل گرفته و در چارچوبی مربع‌شکل واقع شده است. نوع طراحی خط آن منحصربه‌فرد و به گونه‌ای اســـت که از هر دو سوی آن (راست به چپ و چپ به راست) عبارت الله اکبر قابل خواندن است. در مجموع این محراب به دلیل مرکزیت داشتن نسبت به سه محراب دیگر، بیشـــترین وجه تمایزها و ویژگی‌های منحصربه‌فرد را در دل خود دارد و اگر هر چهار محراب را در کنار هم آنچنان که هستند متصور شویم، این محراب به‌مثابه نقطهٔ تأکیدی است در میان آن‌ها.

www.SID.ir

Archive of SID

محراب ۳ : تنها وجه تمایز اساسی این محراب در قیاس با سایر محراب‌ها، ساختار تک‌طاقنمایی آن است.

محراب ٤ : در کنار ابعاد بسیار بزرگ‌تر این محراب، مهم‌ترین خصیصه مربوط به نگاره‌ای است که در حاشیهٔ ابتدایی محراب نقش بسته است. این نگاره متشکل از اسلیمی‌های پیچان و درهم‌تنیده با آژده‌کاری‌های هندسی، فاقد هگونه واگیره یا الگوی تکرارشونده است. به این معنی که طراح، این نگاره را به شکل یک کل واحد طراحی کرده؛ بر خلاف دیگر نگاره‌های چهار محراب که از تکثیر یک نقش واگیره شکل گرفته‌اند. همچنین تنها در نگاره‌های این محراب می‌توان نقش سواستیکا یا گردونهٔ مهر را دید که پیشینهٔ آن به تمدن‌های قبل از اسلام می‌رسد (بختورتاش، ۱۳۸۰: ۱۷۳-۱۳۸). تنها در این محراب از شیوهٔ گچبری شیر و شکری[٤] استفاده شده و آن هم مربوط به تک خط‌نگاره‌ای است که در این محراب باقی‌مانده است. در مجموع تمایز کلی و بارز این محراب نسبت به سایر محراب‌ها را می‌توان غلبه نگاره‌ها نسبت به کتیبه‌ها دانست. البته همچنان که پیش‌تر هم گفته شد این ویژگی می‌تواند یکی از دلایل قدمت بیشتر این محراب نسبت به سه محراب دیگر باشد.

جدول۱. مجموع نگاره‌های هندسی در محراب‌های چهارگانه

	شمار	محل نقش	نام تزئین	شکل گچبری	عکس	زمینه، واگیره
محراب۱	۲	بدنهٔ ستون‌های طاقنمای بزرگ	شمسه نُه کند، ترنجی و پنج کند، شش طبل، گیوه قناس، شش چشم گاوی، ستاره شش داوودی، دایره، مثلث	برجسته		
	۵	قاب و زهوار در پایه‌های دوطرف	لوز، خط زیگزاگ، خط منحنی	برجسته		
محراب۲	۳	بدنهٔ ستون‌های طاقنمای اول	ستارهٔ شش داوودی، لوزی‌های سه‌گانهٔ متداخل، خطوط سه-گانهٔ موازی گل‌های شش‌پر	برجسته		
	۶	زهوار برای نگارهٔ شماره ۲	نقوش ساده، خطوط کشیده و منحنی، نقش لوزی	برجسته		
	۸	قاب و زهوار در پایه‌های دوطرف	لوز، خط زیگزاگ، خط منحنی	برجسته		
	۹	قاب و زهوار در پایه‌های دوطرف	لوزی و دایره	برجسته		
محراب۳	۲	درون طاقنمای محراب	شمسهٔ ایرانی، طبل، سلی، هشت‌ضلعی منتظم، سه‌گوش و لوزی، گل هشت‌پر هندسی	برجسته		
	۸	قاب و زهوار در پایه‌های دو طرف	لوز، خط زیگزاگ، خط منحنی	برجسته		

www.SID.ir

Archive of SID

ادامه جدول۱. مجموع نگاره‌های هندسی در محراب‌های چهارگانه

	شمارهٔ	محل نقش	نام تزئین	شکل گچبری	عکس	زمینه، واگیره
محراب۴	۵	بدنهٔ ستونچه‌های طاقنمای دوم	شیارهای دنده‌ای، شیارهای حلزونی	برجسته	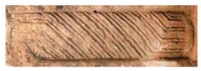	
	۶	حاشیه و زهوار در پایه‌های دو طرف	قطاربندی	برجسته		
	۷	دیوارهٔ فرورفتهٔ طاقنما	نقوش چهارگانهٔ لوز، شش-ضلعی‌های کشیده، ساختار زنجیروار	برجسته		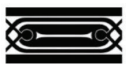
	۹	زهوار در حاشیهٔ دو طرف طاقنمای دوم	سواستیکا (گردونه مهر)، مربع-های قائم به رأس، فرم‌های انتزاعیِ باریک و عمودی	برجسته	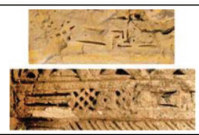	

منبع: نگارندگان

جدول۲. مجموع نگاره‌های گیاهی در محراب‌های چهارگانه

	شماره	محل نقش	نام تزئین	شکل گچبری	عکس	زمینه، واگیره
محراب۱	۳	قاب و زهوار در پایه‌های دو طرف	گل و برگِ زنجیره‌وار و معکوس	برجسته		
	۴	قاب و زهوار در پایه‌های دو طرف	گل و برگ و نقوش مارپیچ زنجیره‌وار	برجسته		
	۶	زهوار در داخل طاقنمای بزرگ	گل و برگ و نقوش ماری‌شکلِ زنجیره‌وار	برجسته		
محراب۲	۴	فرورفتگیِ دهانهٔ طاقنمای اول	غنچه‌های پنج‌لپی لوتوس، اسلیمی‌های پیچان	برجسته		
	۵	حاشیهٔ طاقنمای دوم	نقوش بالی‌شکل، گل‌اندام‌های سه‌لپی، نقش گل زنبق، دایره	برجسته		
	۷	زهوار برای نگارهٔ شماره۱	گل چهارپر با ساقه‌ای منحنی	برجسته		

www.SID.ir

Archive of SID

ادامه جدول۲. مجموع نگاره‌های گیاهی در محراب‌های چهارگانه

	شماره	محل نقش	نام تزئین	شکل گچبری	عکس	زمینه، واگیره
محراب۳	۱	در دل قوسِ طاقنمای محراب	ساقه‌ها و اسلیمی‌های خرطوم‌فیلی، میوهٔ درخت مو، گل‌های شش پر	برجسته و برهشته		---
	۳	سرستون‌هایِ محراب	نقوش اسلیمیِ درهم‌تنیده	برجسته		
	۴	دیوارهٔ فرورفتهٔ قوس طاقنما	نقوش اسلیمی زنجیروار و درهم‌تنیده	برجسته		
	۶	قاب و زهوار در پایه‌های دوطرف	گل لاله، فرم‌های مارپیچ	برجسته		
محراب۴	۲	حاشیهٔ طاقنمای دوم	اسلیمی‌های شبیه به بال‌های افراشته	برجسته		
	۳	قابِ پیرامون محراب	گل لاله، فرم‌های مارپیچ و ضربدری	برجسته		
	۸	زهوار در حاشیهٔ دو طرفِ طاقنمای دوم	اسلیمی‌های طوماری	برجسته		

منبع: نگارندگان

جدول۳. مجموع نگاره‌های هندسی گیاهی(تلفیقی) در محراب‌های چهارگانه

	شماره	محل نقش	نام تزئین	شکل گچبری	عکس	زمینه، واگیره
محراب۱	۱	داخل طاقنمای کوچک	مربع، مثلث، دایره، دوازده‌ضلعی منتظم، سرو، نقش گیاهی سه سلی گل‌های چهار	برجسته		
محراب۲	۱	حاشیهٔ ابتدایی محراب	سرو اندام‌ها، اسلیمی‌های درشت و ریز خرطوم‌فیلی با ساختاری متقارن، نقوش آژده‌کاری هندسی	برجسته و برهشته		

www.SID.ir

Archive of SID

ادامه جدول۳. مجموع نگاره‌های هندسی گیاهی(تلفیقی) در محراب‌های چهارگانه

	شماره	محل نقش	نام تزئین	شکل گچبری	عکس	زمینه، واگیره
محراب۲	۲	دهانهٔ ستون‌های راست و چپِ عمود بر دیوار قبله	اختر چلیپا، خطوط گردان، اسلیمی‌های ساده و خرطوم‌فیلی، نقوش سروی‌شکل	برجسته		
محراب۳	۵	دیوارهٔ داخلیِ پشت ستونچه‌ها	گل چهارپر هندسی، لوز، گل‌های دو لپی شبیه به گل لاله	برجسته		
محراب۴	۱	حاشیهٔ ابتدایی محراب	اسلیمی‌های پیچان، ترنجی‌شکل‌ها ساقه‌های باریک و برگ‌ها، نقوش آژده‌کاریِ هندسی	برجسته و برهشته		---
	۴	در دل طاقنمای دوم	شمسهٔ دوازده تند، ترنجی، پابزی، پنج تند و نیم طرقه	برجسته		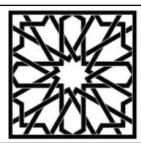

منبع: نگارندگان

جدول۴. مجموع نقوش آژده‌کاری در محراب‌های چهارگانه

محل	نگارهٔ۱محراب۲	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴
عکس						
نقش زمینه	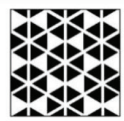		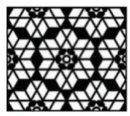	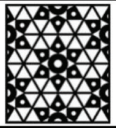	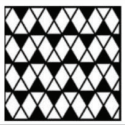	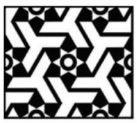
محل	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴	نگارهٔ۱محراب۴
عکس						
نقش زمینه	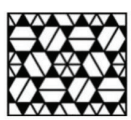			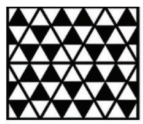	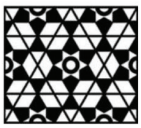	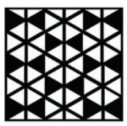

منبع: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

جدول۵. مجموع خطنگاره‌های کوفی و رقاع در محراب‌های چهارگانه

	شمار	محل کتیبه	نوع خط	متن کتیبه	شکل گچبری	عکس	ساختار
محراب۱	۱	کتیبۀ سرتاسری دور محراب	مشجّر مورّق مزهّر	آیۀ۱ الی بخشی از آیۀ۴ سورۀ فتح	برجسته و برهشته		
	۳	قوس طاقنمای کوچک محراب	مورّق و مزهّر	دو سوم ابتدایی از آیۀ ۱۸ سورۀ آل عمران	برجسته		
	۴	داخل طاقنمای کوچک	مشجّر مورّق و مزهّر	عبارت « الله اکبر»	برجسته		
	۲	حاشیۀ طاقنمای دوم	رقاع	آیه ۳۶ و بخشی از آیه ۳۷ سوره نور	برجسته		
محراب۲	۲	حاشیۀ دوم درطاقنمای دوم	معقدِ مشبّک	عبارت « الله اکبر»	برجسته		
	۳	قسمت میانیِ طاقنمای بزرگ با ساختاری افقی	مورّق و مزهّر	دو سوم ابتدایی از آیۀ ۱۸ سورۀ آل عمران	برجسته		
	۴	بر قوسِ طاقنمای بزرگ	مشجّر و مورّق	آیۀ ۱۱۴ و نیمی از آیه ۱۱۵ سوره هود	برجسته		
	۱	کتیبۀ سرتاسری درحاشیۀ طاقنمای اول محراب	رقاع	آیات ۷۸ الی ۸۰ سوره الإسرا	برجسته		
محراب۳	۱	کتیبۀ سرتاسری دور محراب	مشجّر مورّق و مزّهر	آیات ۱تا قسمت‌های پایانی آیۀ ۶ سورۀ مؤمنون	برجسته و برهشته		
	۲	در دلِ طاقنمای محراب	مشجّر مورّق و مزّهر	آیۀ ۱۸ و قسمتی از آیۀ ۱۹ سوره آل عمران	برجسته		
	۳	قوس بیرونیِ طاقنمای محراب	رقاع	آیۀ ۱۱۴ سوره هود	برجسته		
	۴	داخلِ طاقنمای محراب	رقاع	آیه ۱۱۵ سوره هود	برجسته		
محراب۴	۱	قوس بیرونیِ طاقنمای بزرگ	رقاع	آیۀ ۷۷ و ابتدای آیۀ ۷۸ سورۀ حج	شیر و شکری		

منبع: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

جدول۶. مجموع مفردات استخراج شده از خط‌نگاره‌های محراب‌های چهارگانه

	خط‌نگاره۱ محراب۱	خط‌نگاره۲ محراب۱	خط‌نگاره۱ محراب۲	خط‌نگاره۳ محراب۲	خط‌نگاره۴ محراب۲	خط‌نگاره۱ محراب۳	خط‌نگاره۲ محراب۳	خط‌نگاره۳ محراب۳	خط‌نگاره۱ محراب۴
الف									
ب ت									
چ ح خ									
د ذ									
ر ز									
س ش									
ص ض									
ط									
ع غ									
ف ق									
ک									
ل									
م									
ن									
و									
ه									
ی									

منبع: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

نتیجه‌گیری

پس از تحلیل و بررسی نگاره‌ها و خطنگاره‌های سه محرابِ پشت بام شبستان و تک‌محراب داخل شبستان امام حسن(ع) مسجد ملک، نگاره‌های آن‌ها را می‌توان به سه شکلِ نگاره‌های هندسی شامل نقوش گره‌چینی با آلات هندسی متنوع و نقوش هندسی ساده، نگاره‌های گیاهی شامل نقوش اسلیمی، ساقه‌ها، گل‌ها و برگ‌ها و نگاره‌های ترکیبیِ هندسی و گیاهی (تلفیقی) به شکل درهم‌تنیده و لابه‌لای هم یا به شکل آژده‌کاری تقسیم کرد. خطنگاره‌های محراب‌ها، خطوط رقاع، کوفی‌های مشجّر، مورّق، مزّهر، معقد و مشبّک‌اند که بر زمینهٔ تمامی آن‌ها نگاره‌های گیاهیِ هرچند مختصر دیده می‌شود. کیفیت بصری خطوط، حروف و تزیینات به‌گونه‌ای است که هیچ دو خطنگاره کاملاً مشابهی یافت نمی‌شود، چه در میان رقاع‌ها و چه در میان کوفی‌های تزیینی. متن کتیبه‌ها آیاتی از سوره‌های فتح، نور، اسراء، آل عمران، مؤمنون، هود و حج از قرآن مجید و همچنین عبارت «الله اکبر» را دربرمی‌گیرند که اغلب به مضامینی چون برپایی نماز، وحدانیت خداوند و مسائل اساسی مربوط به مؤمنین اشاره دارند.

موقعیت محراب‌ها به‌گونه‌ای است که سه محراب پشت بام دقیقاً بر رأس محراب داخل شبستان واقع شده‌اند و در میان روابط صوری و ساختاری موجود در محراب‌ها، برخی بر تقارن بین چهار محراب می افزایند و برخی دیگر برهم‌زنندهٔ تقارن‌اند به‌گونه‌ای که چیدمان و شمایل کلی محراب‌ها در کنار هم، بین تقارن و بی‌تقارنی در نوسان است. می‌توان خوانش روابط صوری و ساختاری محراب‌ها را ذیلِ چهار عنوان: اشتراکات و روابط چهارسویه، اشتراکات و روابط سه به یک، اشتراکات و روابط دو به دو و تفاوت‌های خاص و ویژگی‌های منحصربه‌فرد تعریف کرد. مهم‌ترین نکته در تطابق این چهار محراب، غلبه خطنگاره‌ها بر نگاره‌ها در سه محراب پشت بام و غلبه نگاره‌ها بر خطنگاره‌ها در محراب داخل شبستان است. نگاره منحصربه‌فرد در میان این چهار محراب مربوط به نگارهٔ گیاهی و اسلیمی در حاشیهٔ محراب داخل شبستان است که فاقد هرگونه واگیره است و به شکل پارچه طراحی گردیده است. منحصربه‌فردترین خطنگاره نیز، کتیبهٔ معقدِ مشبّکی است که در دل طاقنمای بزرگ محراب میانیِ پشت بام قرار دارد و از تکرار عبارت « الله اکبر» شکل گرفته به‌گونه‌ای که از هر دو سو (راست به چپ و چپ به راست) قابل خوانش است. این دو خطنگاره و نگاره را می‌توان سمبل محراب‌های گچبری مسجد ملک کرمان دانست.

پی نوشت‌ها

۱. محیی الدین عماد الدوله تورانشاه بن قاورد پس از دو برادر خود کرمانشاه بن قاورد و سلطانشاه بن قاورد در سال ٤٧٧ (١٠٨٤) به حکومت رسید و تا سال ٤٩٠ (١٠٩٦) در کرمان سلطنت کرد. در کتابخانه خدیوی دیناری به نام این امیر که در کرمان به سال ٤٧٤ (١٠٨١) ضرب شده وجود دارد (زامباور، ٢٥٣٦ : ٣٣٥). او پادشاهی به غایت امارت‌دوست بود و در آبادانی کرمان تلاش‌های فراوانی کرد. عدالت او به حدی بود که بین مردم به ملک عادل مشهور بود. وزیر او نیز مکرم‌بن‌العلاء فردی ادب‌پرور و شاعردوست بود. تورانشاه در نهایت در اثر زخم تیری که در جنگ بر او وارد شد از محنت سرای دنیا به تربت جای عقبی خرامید (ابوحامد کرمانی و همکاران، ۱۳۷۳: ۳۷۲ – ۳٦۲).

۲. کلیه خطوطی که در مقاله تحت عنوان رقاع معرفی شده‌اند، شکل کاملی از قلم رقاع نیست بلکه آمیختگی‌هایی با قلم ثلث دارند و بر محراب شماره ٤ قلم ثلث غلبه بیشتری دارد.

۳. در میان ویژگی‌های تزیینات هندسی این دوره روشی به نام آژده‌کاری دیده می شود که در قرن چهارم هجری (دهم میلادی) بر روی موتیف‌های گچبری نمایان شد و در دوره‌های بعد به ویژه سلجوقیان استمرار یافته و تکامل پیدا کرده است، این آژده‌کاری‌ها در اشکال مختلف مانند شکل‌های

www.SID.ir

Archive of SID

هندسی به شکل لانه زنبوری‌ها، لوزی‌ها، مثلث‌ها، چند ضلعی‌ها، سوزن زنی‌ها و... ظاهر شده‌اند (سجادی، ۱۳٦۷: ۲۰٦).
٤. از گچبری‌های اصیل و قدیمی دوران اسلامی است که فرورفتگی یا برجستگی آن بسیار کم (حدود ۲-۳ میلی‌متر) است (سجادی، ۱۳٦۷: ۱۹٦). از انواع شیوه‌های گچبری با برجستگی کم (فلاح فر، ۱۳۷۹: ۱٤۱).

فهرست منابع

– ابوحامد کرمانی، افضل الدین و خبیصی، میرزا محمد ابراهیم (۱۳۷۳)، *سلجوقیان و غُز در کرمان*؛ مقدمه، تصحیح و تحشیه محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: کوروش.
– اسداللهی، معصومه، (۱۳۷٤)، «مسجد ملک»، *فرهنگ و ادب*، (تابستان و پاییز ۱۳۷٤)، ٦۳-۷۳.
– اسلام‌پناه، محمدحسین، (۱۳٦٤)، «هفت مطلب دربارهٔ کرمان و...»، *آینده*، سال یازدهم (۱)، ۱۵۵-۱۷۱.
– اسلام‌پناه، محمدحسین، (۱۳٦۷)، «کتیبه‌های سلجوقی مسجد ملک کرمان»، *آینده*، سال چهاردهم (۹).
– اسلام پناه، محمدحسین، (۱۳۹۲)، *کتیبه‌ها و سنگ‌نبشته‌های کرمان*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی
– بختورتاش، نصرت الله، (۱۳۸۰)، *نشانه رازآمیز: گردونه خورشید یا گردونه مهر*، تهران: فروهر.
– پوپ، آرتر آپم و اکرمن، فیلیس، (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)*، ج۸ ویرایش سیروس پرهام، تهران: علمی فرهنگی.
– حاتم، غلامعلی (۱۳۷۹)، *معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی*، تهران: جهاد دانشگاهی (ماجد).
– حاجی قاسمی، کاظم، (۱۳۸۳)، *گنجنامه (فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران)*، ج٦، تهران: روزنه.
– حلیمی، محمد حسین، (۱۳۹۰)، *زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان*، تهران: قدیانی.
– حمیدی، بهرام، (۱۳۹۰)، «آرایه‌های تزیینی گچبری دورهٔ سلجوقی»، *کتاب ماه هنر*، (۱۵۱)، ۸۸-۹۳.
– خان وزیری، احمد علی، (۱۳۵۲)، *تاریخ کرمان*، ج۱، باستانی پاریزی، تهران: علمی.
– دانشور، محمد، (۱۳۸۸)، *محله‌های قدیمی شهر کرمان*، کرمان: مرکز کرمانشناسی.
– زامباور، (۲۵۳٦)، *نسب‌نامه خلفا و شهریاران*، ترجمه محمد جواد مشکور، دمشق: کتابفروشی خیام.
– زمانی، عباس، (۱۳۵۵)، *تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی*، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
– سایکس، سرپرسی، (۱۳۳٦)، *ده‌هزار میل در ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: کتابخانه ابن سینا.
– سجادی، علی، (۱۳۷۵)، *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
– سجادی، علی، (۱۳٦۷)، «هنرگچبری در معماری اسلامی ایران»، *اثر*، (۲۵)، ۱۹٤-۲۱٤.
– صاحبی بزاز، منصوره (۱۳۸۹)، «خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچبری بناهای سلجوقی»، *مطالعات هنر اسلامی*، (۱۳)، ٦۹-۸۸.
– فلاح فر، سعید، (۱۳۷۹)، *فرهنگ واژه‌های سنتی ایران*، تهران: کامیاب.
– کونل، ارنست، (۱۹۸۸)، *اسلیمی و ختایی و گل‌های شاه‌عباسی*، شهریار مالکی، تهران: فرهنگسرا.
– هیل، درک و گرابر، اولگ، (۱۳۷۵)، *معماری و تزیینات اسلامی*، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: علمی فرهنگی.

www.SID.ir